10.17951/f.2018.73.65-82

ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN – POLONIA

VOL. LXXIII SECTIO F 2018

Uniwersytet w Białymstoku

MARIUSZ DROZDOWSKI
ORCID: 0000-0002-2132-9687
m.drozdowski@uwb.edu.pl

„Co za czasy!… Chamy taki miód piją! Boże, Ty to widzisz i nie grzmisz?”. O deprecjacji Kozaków przez szlachtę Rzeczypospolitej w okresie powstania Chmielnickiego

“Oh the Times!… Boors Drink Mead! God, You See It and You Do Not React?”
On the Depreciation of the Cossacks by the Nobles of the Polish-Lithuanian Commonwealth
During the Khmelnytsky Uprising

STRESZCZENIE

Artykuł dotyczy problemu deprecjacji Kozaka zaporoskiego przez szlachtę Rzeczypospolitej Obojga Narodów podczas powstania prowadzonego przez Bohdana Chmielnickiego. Szczegółowa analiza dotyczyła takich źródeł, jak korespondencja, uchwały parlamentów polskich, wspomnienia, poezja okolicznościowa, które wyraźnie wskazują na występowanie wśród szlachty tendencji do identyfikowania Kozaków z chłopami, a tym samym ich dojścia do buntu chłopskiego. Podjęto również kwestie związane z deprecjacją przywódcy powstania – Chmielnickiego, postrzeganego przez szlachtę Rzeczypospolitej jako chłopa. Podkreślono, że tendencja do deprecjacji Kozaka wśród szlachty Rzeczypospolitej Obojga Narodów podczas powstania Chmielnickiego wzmocniła jej przekonanie o tym, że wydarzenia 1648 r. były niczym innym, jak buntem poddanych – chłopów, skierowanym głównie przeciwko porządkowi gospodarczemu Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Identyfikując Kozaków z ludnością niskiej klasy i postrzegając ich jako chłopów, traperów, niewolników i prostaków, szlachta była świadoma swojej narodowej władzy państwowej lub nawet większych ambicji politycznych i była przekonana, że kierowały nimi przede wszystkim niskie motywy, takie jak żądza krwi, zniszczenie, a nawet pragnienie bogactwa i władzy.

Słowa kluczowe: Kozacy; powstanie Chmielnickiego; deprecjacja; szlachta; Rzeczpospolita; sejm; pamiętniki; poezja

Wybuch powstania Chmielnickiego w 1648 r. oraz będące jego pokłosiem spektakularne zwycięstwa Kozaków pod Żółtymi Wodami i Korsuniem[1] postawiły Rzeczpospolitą w nadzwyczaj trudnej sytuacji. Nic więc dziwnego, że problem kozacki stał się ponownie jedną z ważniejszych kwestii, z którą musiała się zmierzyć szlachta Korony i Litwy. Przegląd opinii szlachty na temat charakteru wystąpienia kozackiego dowodzi, że widziała ona w nim głównie konflikt o charakterze społecznym, w czym niemałą rolę odegrała swoista deprecjacja Kozaczyzny.

Należy podkreślić, że rozumienie przez większość szlachty rzeczywistych motywacji zrywu kozackiego nie zawsze wpływało na przezwyciężenie i zmianę jej dość negatywnego nastawienia do mieszkańców Zaporoża. Okoliczność ta w dużym stopniu determinowała kolejną przesłankę, wiążącą się z widoczną w szeregach szlachty skłonnością do odmawiania Kozaczyźnie posiadania świadomości narodowej[2], zdolności państwowotwórczych czy w ogóle większych ambicji politycznych.

Wydaje się, iż ważną rolę w jej dyskredytacji odegrał sarmacki sposób postrzegania przez nią rzeczywistości[3]. Wykluczając Kozaków z udziału w życiu

---

[1] *Pole bitwy u Żołtych Wód stoczonej w maju 1648 r. Sprawozdanie z poszukiwań i dokonanego dnia 19 października 1878 roku odkrycia pobojowiska pod Żółtymi Wodami wraz z planem pola bitwy i obozu, tudzież z mapką, złożone Akademii Umiejętności w Krakowie przez M. Dubieckiego*, Kraków 1880; I.S. Storozhenko, *Bohdan Khmel'nyts'kyy i voyenne mystetstvo u Vyzvol'niy viy-ni ukrayins'koho narodu seredyny 17 st.*, kn. 1: *Voyenni diyi 1648–1652*, Dnipro-petrovs'k 1996, s. 104–168; T. Krząstek, W. Majewski, M. Nagielski, I.S. Storożenko, *Żółte Wody – Жовті Води 1648*, Warszawa 1999; W. Biernacki, *Żółte Wody – Korsuń 1648*, Warszawa 2008.

[2] Problem ukraińskiej świadomości i tożsamości narodowej w epoce przednowoczesnej omówili: T. Chynczewska-Hennel, *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.*, Warszawa 1985; eadem, *The National Consciousness of Ukrainian Nobles and Cossacks from the End of the Sixteenth to the Mid-Seventeenth Century*, "Harvard Ukrainian Studies" 1986, Vol. 10, No. (3–4), s. 377–392; eadem, *The Political, Social, and National Thought of the Ukrainian Higher Clergy, 1569–1700*, "Harvard Ukrainian Studies" 2002–2003, Vol. 26, No. (1–4), s. 97–152; F.E. Sysyn, *Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku. Rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce" 1982, t. 27, s. 67–92; idem, *Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620–1690*, "Harvard Ukrainian Studies" 1986, Vol. 10, No. (3–4), s. 393–422; S. Płochij, *Między Rusią a Sarmacją: „unarodowienie" Kozaczyzny ukrainnej w XVII–XVIII w.*, [w:] *Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie*, red. T. Chynczewska-Hennel, N. Jakowenko, Lublin 2000, s. 152–172; V. Shcherbak, *Ukrayins'ke kozatstvo: formuvannya sotsial'noho stanu. Druha polovyna XV – seredyna XVII st.*, Kyyiv 2000, passim; G. Brogi-Bercoff, *Ruś, Ukraina, Ruthenia, Wielkie Księstwo Litewskie, Rzeczpospolita, Moskwa, Rosja, Europa środkowo-wschodnia: o wielowarstwowości i polifunkcjonalizmie kulturowym*, [w:] *Contributi Italiani al XIII Congresso Internazionale degli Slavisti (Ljubjana 15–21 Agosto 2003)*, a cura di A. Alberti, M. Garzaniti, S. Garzonio, Pisa 2003, s. 325–387. Najnowsze badania na temat świadomości narodowej we wspomnianej epoce przedstawia K. Szelągowska: *My Norwegowie. Tożsamość narodowa norweskich elit w czasach nowożytnych*, Kraków 2011, passim; *O najnowszych badaniach przednowoczesnych narodów*, „Przegląd Historyczny" 2014, t. 105, z. 3, s. 467–485.

[3] S. Cynarski, *Sarmatyzm – ideologia i styl życia*, [w:] *Polska XVII wieku. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. J. Tazbir, Warszawa 1974, s. 269–295; J. Maciszewski, *Sarmatyzm jako for-*

politycznym kraju, szlachta identyfikowała ich jednocześnie z ludnością niskiego stanu i nadawała im nierzadko miano chłopów, hołdowników, niewolników, prostaków lub chamów. Szczegółowa analiza korespondencji, uchwał sejmików ziemskich, pamiętników, diariuszy i poezji okolicznościowej ewidentnie wskazuje na występowanie wśród szlachty skłonności do utożsamiania Kozaków z chłopami, a tym samym traktowania ich zrywu na równi z rebelią chłopską.

Przytoczmy w tym miejscu fragment listu Mikołaja Ostroroga do kanclerza Ossolińskiego z 4 czerwca 1648 r.[4] Podczaszy koronny, donosząc o klęsce wojsk kwarcianych pod Żółtymi Wodami i Korsuniem, określił Zaporożców mianem chłopstwa kozackiego[5]. Ten sam autor w piśmie do podkanclerzego koronnego Andrzeja Leszczyńskiego z września wspomnianego roku stwierdził, analizując możliwości zawarcia pokoju z Kozakami, że „tu pokój być nie może, nie tylko honesta Pan, ale ani inhonesta, bo to chłopstwo jako nigdy nie trzymali fidem datam"[6].

Słudzy, niewolnicy, chłopi, hultaje, hołdownicy – to najczęściej stosowane określenia w odniesieniu do Kozaków, jakie znajdują się w dość licznej korespondencji księcia Jeremiego Wiśniowieckiego[7]. Podobny punkt widzenia reprezentował książę Władysław Dominik Zasławski-Ostrogski, który w liście wysłanym na sejm konwokacyjny przedstawił Kozaków jako chłopów[8] występujących wobec Rzeczypospolitej – ku jego zdziwieniu – z postulatami natury religijnej[9]. Tak-

---

macja kulturowa (geneza i główne cechy wyodrębniające), „Teksty" 1974, nr 4, s. 14–42; J. Tazbir, *Kultura szlachecka w Polsce*, Warszawa 1978, s. 87–89.

[4] *Relatia listowna klęski wojsk kwarcianych u Żółtych Wód i po tym zniesienia taboru z Ichmościami pany hetmany koronnemi pod Korsuniem nieszczęsnego od Jmści pana Mikołaja Ostroroga podczaszego koronnego do Jmci pana kanclerza koronnego pana Ossolińskiego*, Lwów, 4 Juni 1648, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu [dalej: BOss], rkps 3564, k. 27v.–30r; *Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII w.*, wyd. S. Przyłęcki, Lwów 1842, s. 422–424.

[5] *Relatia listowna…*, k. 28r.

[6] Archiwum Narodowe w Krakowie [dalej: ANK], Archiwum Sanguszków ze Sławuty [dalej: AS], rkps 67, s. 171.

[7] Zob. m.in. *List księcia jmci Hieremiego Michała Korybutha Wiśniowieckiego do jmci pana Kisiela, z obozu pod Horoczkami 21 Juni 1648 r.*, BOss, rkps 3564, k. 49v.–50v; *List od jmsci pana wojewody kijowskiego i księcia jmsci Hieremiego Wisniowieckiego pana wojewody ruskiego do jmci księdza Prymasa, w obozie pod Kołczynem, 30 July 1648 r.*, BOss, rkps 3564, k.75v.–78r.; *List księcia jmci Wisniowieckiego pana wojewody ruskiego do jmsci pana podczaszego koronnego*, Zbaraż, 10 Augusti 1648 r., BOss, rkps 3564, k. 91r.–92v.; *List od księcia j.m.p. wojewody ruskiego do j.m. ks. Arcybiskupa gnieźnieńskiego,* Lwów, 1 octobris 1648 r., Archiwum Państwowe w Gdańsku [dalej: APG], Recesy Stanów Prus Królewskich [dalej: RSPK], rkps 300/29/130, k. 333r.

[8] *Kopia listu pana wojewody sandomierskiego na Convocatią*, Dubno, 14 Juli 1648, L'vivs'ka natsional'na naukova biblioteka Ukrayiny imeni V. Stefanyka Natsional'noyi akademiyi nauk Ukrayiny [dalej: LNB], f. 5, nr 225/II, k. 141r; K. Szajnocha, *Dwa lata dziejów naszych 1646–1648*, t. 2*: Polska w r. 1648*, Lwów 1869, źródła, s. 368.

[9] Chodzi tu o żądania kozackie przedłożone Rzeczypospolitej w czerwcu 1648 r., *Punkta Instrukcyi Kozaków Zaporowskich z 12 czerwca*, Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej: AGAD],

że dla Stanisława Lubomirskiego było jasne, że na Ukrainie doszło do *servilis belli*, której sprawcy – określani jako *servi nostri* – nie tylko pragną „*excutiunt iugum*, ale też *saeviunt in nos*, *saeviunt in sacra* zmrugnąwszy się z pogaństwiem, a Boga, wiary, cnoty cale zapomniawszy”[10].

O chłopstwie szturmującym Bar raportował w liście z Kamieńca sędzia podolski Łukasz Miaskowski[11] W podobny sposób określił Kozaków chorąży bracławski Jan Dzik, który w liście do nieznanego adresata donosił o „niepohamowanej chłopskiej furii” i „hultajstwie” zajmującym twierdzę Bar[12]. Dość wymownie wyrażał się o owym „hultajstwie” także ówczesny wojewoda wileński Krzysztof Chodkiewicz. W liście z początku września 1648 r., donosząc m.in. o próbie zdobycia przez Kozaków Słucka, podkreślił, że „Pan Bog pobłogosławił, abitu pod sześćset ludzi tego chłopstwa po tym znowu i drugie raz także dano im dobrą chłostę”[13]. Skłonność do deprecjacji Kozaków przejawiał też Adam Kisiel. W liście do prymasa Macieja Łubieńskiego z 31 maja 1648 r. użył na określenie sprawców konfliktu na Ukrainie takich terminów, jak: *servi*, „plebs tego narodu” czy „chłopi nasi”[14]. Z kolei w liście do podkanclerzego Wielkiego Księstwa Litewskiego z 3 lipca 1649 r. pisał: „[…] chłopi nasi wzięli in subsydium pogańskie arma, nas nie stało na to, żebyśmy zażyli tego sposobu”[15]. Warto dodać, że wojewoda kijowski, podczas swojego przemówienia wygłoszonego na sejmie warszawskim obradującym pod koniec 1650 r., odnosząc się do kwestii ukraińskiej, określił Zaporożców m.in. jako *plebe irrationabili*[16].

Charakterystyczny dla szlacheckiego sposobu postrzegania Kozaków jest głos ówczesnego kasztelana kamienieckiego Michała Jerzego Stanisławskiego.

Zbiór Branickich z Suchej, nr 30/43, s. 2–4; *Dokumenty Bohdana Khmel'nyts'koho 1648–1657*, ypop. I. Kryp'yakevych, I. Butych, Kyyiv 1961, s. 36–37.

[10] *List S. Lubomirskiego, wojewody krakowskiego, na sejmik przedkonwokacyjny w Proszowicach z 24 czerwca*, [w:] *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. 2: *1621–1660*, wyd. A. Przyboś, Kraków 1955, s. 345 [dalej: ASWK].

[11] *List od pana Miaskowskiego sędziego podolskiego*, Kamieniec, 10 Augusti 1648 r., Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie [dalej: BCz], rkps 142, Teki Naruszewicza [dalej: TN], s. 611–612.

[12] *List od jmci pana chorążego bracławskiego*, Tarnopol, 16 Augusti 1648 r., BCz, rkps 142, TN, t. 142, s. 643–644.

[13] *Z listu jmci pana wojewody wileńskiego*, Wilno, 2 Septembris 1648 r., BCz, rkps 143, TN, t. 143, s. 19.

[14] *A. Kisiel, wojewoda bracławski, do JMXcia Prymasa z 31 maja 1648 r.*, [w:] *Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego, księga pamiętnicza z dawnego rękopisma będącego własnością Ludwika hr. Morsztyna wydana staraniem i nakładem c.k. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego przez A.Z. Helcla*, Kraków 1864, s. 26–31.

[15] *List od pana wojewody kijowskiego do pana podkanclerzego W.K. Litt.*, 3 Julii 1649 r., BCz, rkps 144, TN, t. 144, s. 361–362.

[16] *Votum jmci pana wojewody kijowskiego do jchmci i stanów koronnych na sejm dwuniedzielny a. 1650 r.*, BCz, rkps 144, TN, t. 144, s. 1097.

W piśmie do kanclerza koronnego z 13 lipca 1649 r. dowodził, że „poki się nie upuści krwie chłopskim wściekłym zajadłością, poty my pokoju mieć nie będziemy"[17]. Piotr Potocki pisał zaś o „*colluvies* wyuzdanej swawolnego chłopstwa"[18], a hetman polny litewski Janusz Radziwiłł wspominał o „powszechnej czerni ruskiej rebelliej"[19], uznając za czerń także Kozaków.

Sposobem widzenia Kozaków nie wyróżniał się też hetman Mikołaj Potocki, który już w liście do Adama Kisiela z 14 kwietnia 1648 r., mówiąc o konieczności uśmierzenia w zarodku „buntu" kozackiego, określił go mianem chłopskiej swawoli[20]. Natomiast w piśmie do króla z 25 marca 1650 r. wyrażał się o Zaporożcach jako o chłopach[21].

Ciekawe przykłady omawianego zjawiska znajdują się w aktach sejmikowych. Dla lepszego zobrazowania przewijającego się w tego typu dokumentach sposobu myślenia szlachty zostaną przywołane wybrane z nich – te, w których mamy do czynienia z bardzo wyraźnym utożsamieniem Zaporożców z chłopami. Przykładem takiego dokumentu jest fragment laudum szlachty ziemi warszawskiej, spisanego na sejmiku relacyjnym po konwokacji 1648 r., w którym czytamy o „przeszłej" klęsce doznanej przez Rzeczpospolitą „od pogan i zbuntowanego chłopstwa"[22]. Sugerowanie czasu przeszłego owej klęski może wskazywać, że zgromadzona na sejmiku szlachta miała na myśli porażkę armii koronnej pod Żółtymi Wodami i Korsuniem.

W podobnym tonie wypowiadała się o Zaporożcach szlachta województwa wołyńskiego. Tłumacząc podjętą na sejmiku relacyjnym w marcu 1649 r. decyzję o zaciągu wojska, wskazała, że była ona podyktowana troską o własne bezpieczeństwo, ponieważ „województwo nasze, jako najbliższe od wyuzdanego chłopstwa licentiej i najpodlejsze będąc wszelakim ich najazdom, do tego *nullum* prawie *pacis speran-*

---

[17] *Kasztelan kamieniecki do kanclerza w. kor., dan w obozie na Kupieli d. 13 Junji 1649 r.*, [w:] *Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej polski. Diariusze, relacje, pamiętniki, i t.p., służyć mogące do objaśnienia dziejów krajowych: tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta, oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana w wielkiego koronnego z rękopisów zebrane przez A. Grabowskiego*, t. 2, Kraków 1845, s. 45.

[18] *List pana Piotra Potockiego do stryja swego podkomorzego halickiego, w Kamieńcu 26 Septembris 1648 r.*, Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie [dalej: BPAU i PAN], rkps 1059, k. 52.

[19] *List xięcia Radziwiłła hetmana polnego W.K. Litt. do jchmci panów koronnych i W. Xięstwa Litt. na sejm zgromadzonych, z Słonima, 23 octobra 1648 r.*, BCz, rkps 143,TN, t. 143, s. 288.

[20] *List jm pana krakowskiego do jm pana wojewody bracławskiego*, Czerkasy, 14 Aprilis 1648, BOss, rkps 206, k. 80r.

[21] „Jeżeli tedy ci chłopi dobrze Rzeczypospolitej myślą i jeśli na wiosnę z Moskwą nie ożyją subsit alto WKMci iudicio" – *List pana krakowskiego i hetmana wielkiego koronnego M. Potockiego do króla J. Mci Jana Kazimierza*, Lwow, 25 marty 1650 r., AGAD, Zbiór Branickich z Suchej, nr 155/181, s. 278.

[22] *Laudum ziemi warszawskiej 1648 r.*, [s.l.], BPAU i PAN, rkps 8348, Teki Pawińskiego [dalej: TP], nr 31, s. 92.

do modum"[23]. Uwagę zwraca również treść instrukcji dla posłów tego województwa od króla, uchwalonej na wspomnianym sejmiku relacyjnym. Dowiadujemy się z niej m.in. o *colluuies* swawolnego chłopstwa, które nie przestrzegając zawartego porozumienia, udaje się w miejsca mu zabronione, by dokonywać mordów i rabunków[24].

Z kolei w instrukcji województwa ziem ruskich na sejm koronacyjny 1648 r. spotykamy wyraziste określenia sprawców zaburzeń na Ukrainie – mowa jest bowiem o „uskromieniu swawoli chłopskiej i rebelii chłopskiej"[25].

W kolejnym, interesującym z punktu widzenia naszych rozważań, dokumencie – w ustępie instrukcji województwa lubelskiego sporządzonej na wspomniany wyżej sejm koronacyjny – uzasadniając konieczność należytego wynagrodzenia Jeremiego Wiśniowieckiego za dotychczasową służbę, szlachta lubelska podkreśliała, że książę „przez niemały czas na sobie wszytkę potęgę zjadłego chłopstwa zatrzymując"[26].

W dosadny sposób wypowiedzieli się o Kozakach także przedstawiciele szlachty województwa bracławskiego. Tłumacząc swój sprzeciw wobec postanowień traktatu zborowskiego, wskazali, że „idzie o wolność i całość tej Rzeczypospolitej która od tak wielkiej liczby na stan szlachecki zażartego chłopstwa [podkr. – M.D.], czterdzieści tysięcy regestrowych kozaków, niemoże być nigdy bezpieczna"[27].

Omawiana tendencja do utożsamiania Kozaczyzny z chłopstwem widoczna jest również w siedemnastowiecznym piśmiennictwie pamiętnikarskim. Na czoło wysuwa się dzieło Joachima Jerlicza[28] *Latopisiec albo kroniczka…*[29], w którym

---

[23] *Laudum województwa wołyńskiego z 17 marca 1649 r.*, [w:] *Arkhiv Yugo-Za-padnoy Rossii, izdavayemyy vremennoy komissiyey dlya razbora drevnikh aktov, vysochayshe uchrezhdennuyu pri Kiyevskom Voyennom, Podol'skom i Volynskom gene-ral-gubernatore* [dalej: AYUZP], cz. 2, t. 1: *Postanovleniya dvoryanskikh provintsial'nykh seymov, v Yugo Zapadnoy Rossi*, Kiyev' 1861, s. 364.

[24] *Instrukcja posłom województwa wołyńskiego do króla z 17 marca 1649 r.*, AYUZP, cz. 2, t. 1, s. 368.

[25] *Instrukcja sejmiku województwa ruskiego posłom na sejm koronacyjny z 27 listopada 1648 r.*, [w:] *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie* [dalej: AGZ], t. 21: *Lauda wiszeńskie 1648–1673*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1911, s. 42.

[26] *Instrukcja sejmiku województwa lubelskiego posłom na sejm koronacyjny z 15 grudnia 1648 r.*, BCz, rkps 395, s. 118.

[27] *Instrukcja sejmiku województwa bracławskiego na sejm walny warszawski z 11 października 1649 r.*, AYUZP, cz. 3, t. 4: *Akty, otnosyashchiyesya k epokhe Bogdana Khmel'nitskogo*, Kiyev' 1914, s. 338.

[28] J. Perdenia, *Jerlicz (Irlicz) Joachim*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 11, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964–1965, s. 175–176; P. Borek, *Joachim Jerlicz pamiętnikarz XVII-wieczny*, [w:] idem, *Szlakami dawnej Ukrainy. Studia staropolskie*, Kraków 2002, s. 65–87; A. Kowalczyk, *Mentalność mieszkańców Ukrainy XVII wieku w Latopisie Joachima Jerlicza, prawosławnego szlachcica*, [w:] *Dziedzictwo polsko-ukraińskie*, red. S. Chazbijewicz, M. Melnyk, K. Szulborski, Olsztyn 2006, s. 39–40.

[29] J. Jerlicz, *Latopisiec albo kroniczka rożnych spraw i dziejów dawnych i teraźniejszych czasów, z wieku i życia mego na tym padole świata, ile pamięć moja mogła znosić i wiedzieć, o czem*

Kozaków określono m.in. jako chłopów. Opisując wypadki wiosny 1648 r., autor pamiętnika podaje, że „Hetmanów obydwóch i wojsko od chłopów, zbójców domowych zniesiono"[30]. W innym miejscu utworu czytamy:

> P. Wojewoda [Janusz Tyszkiewicz – M.D.], nie czekając dalszej z niemi rozprawy, i inni obywatele, jako od nieprzyjaciela głównego poganina, Turczyna albo Tatarzyna, od zbójców, domowych kozaków, poddanych, świniopasów swoich [podkr. – M.D.], uciekać od wszystkiego z domów poczęli, gdzie który mógł ze zdrowiem, porwawszy żonę i dzieci, na Wołyń i do Polski za Wisłę[31].

Warto dodać, iż autor *Latopiśca*..., bezwzględnie potępiający „bunt" kozacki, używał na jego określenie również takich terminów, jak: „rozbój chłopski"[32], „bezbożna wojna chłopska", „rozbój domowy"[33].

Z kolei w pamiętniku Filipa Kazimierza Obuchowicza[34] znajdujemy takie epitety wartościujące, jak: „kozacka swawola"[35], „swawola chłopska"[36], „kupy chłopskie"[37] czy wreszcie „hultajstwo kozackie"[38]. Powyższe określenia zdają się wskazywać na identyfikację Zaporożców z chłopami, co – jak zauważył Piotr Borek – wynikało z faktu rozmycia jednoznaczności pojęcia „Kozak" w utworach diariuszowo-pamiętnikarskich[39].

Podobny sposób mówienia o Kozakach odnajdujemy w dziełach Mikołaja Jemiołowskiego[40], Jana Wawrzyńca Rudawskiego[41] oraz w *Pamiętnikach o wojnach kozackich za Chmielnickiego przez nieznanego autora*. U pierwszego z wymie-

---

z czytania jako i z widzenia na piśmie po sobie w krotce (po krotce) i na potomne czasy potomkom moim zostawuję; chcącemu wiedzieć z czytania tych książek w posiedzeniu przy dobrej myśli dla zabawy, pod rokiem od narodzenia Syna Bożego w Trójcy Jedynego, Twórcę wszego (wszystkiego), Pana Wiekuistego 1620, z rękopisu wyd. K.W. Wojcicki, t. 1, Warszawa 1853.

[30] *Ibidem*, s. 66.

[31] *Ibidem*, s. 68.

[32] *Ibidem*, s. 62.

[33] *Ibidem*, s. 69.

[34] *Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630–1707)*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Warszawa 2003, s. 209–285.

[35] *Ibidem*, s. 227.

[36] *Ibidem*, s. 228.

[37] *Ibidem*, s. 231.

[38] *Ibidem*, s. 234.

[39] P. Borek, *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja*, Kraków 2001, s. 107.

[40] T. Nowak, *Jemiołowski Mikołaj*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 11, s. 168–169.

[41] A. Szorc, *Rudawski Wawrzyniec Jan*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 32, Wrocław–Warszawa–Kraków 1989–1991, s. 600–601.

nionych czytamy o „zajuszonej złości chłopskiej”[42], drugi wspomina o „rozjuszonym i zuchwałym chłopstwie”[43], w pamiętnikach zaś mowa jest o „chłopstwie zajuszonym”[44].

Znamienna pozostaje opinia, jaką na temat Zaporożców wyraził podkomorzy lwowski Wojciech Miaskowski. Odnosząc się do nastrojów panujących wśród mieszkańców Ukrainy, zanotował w swoim diariuszu: „Wiedzieć trzeba, że czerń wszystka armuje się, smakując sobie wolność od robot, i nie chce mieć na wieki panów”[45]. Wypada w tym miejscu powtórzyć za Piotrem Borkiem, że autor diariusza za czerń uznał nie tylko chłopów, ale również mieszczan i Kozaków[46].

Utrzymane w podobnym tonie epitety określające Kozaków znajdują się też w ówczesnej poezji okolicznościowej. Przykładem może być jeden z liryków poświęconych pierwszemu etapowi powstania – wiersz *Na pogrom Jch Mciow Panów Hetmanów pod Korsuniem*[47]. Anonimowy autor już na samym początku ubolewa zarówno nad klęską poniesioną od „Chmiela śmieci wzgardzonej”, jak i nad bliskością „chłopskiej niewoli”[48]. Chłopstwem określa Zaporożców również w innym fragmencie utworu, gdzie widząc w osobie księcia Wiśniowieckiego jedynego człowieka będącego w stanie wziąć odwet za poniesioną porażkę pod Korsuniem, wyraża następujące przekonanie:

> On (zdarzy niebo) chłopstwo to ukróci [podkr. – M.D.]
> I pierwsze imię ojczyźnie przywróci[49].

W szczególnie dosadny sposób wyrażał się o Zaporożcach Jan Karol Dachnowski w wierszu *Trąba na rozpruszonych do obozu przeciw Kozakom*[50]. W jego mniemaniu Kozacy to „zbójcy, zmiennicy, przy kuflu mężowie, wściekły jad, za-

---

[42] M. Jemiołowski, *Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679)*, oprac. J. Dzięgielewski, Warszawa 2000, s. 60.

[43] J.W. Rudawski, *Historja polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r.*, przeł. i oprac. W. Spasowicz, t. 1, Sankt-Petersburg–Moghylew 1855, s. 33, 78.

[44] *Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego przez nieznanego autora*, wyd. Z. Schletter, Wrocław 1842, s. 97.

[45] *Diariusz drogi do Wojska Zaporoskiego*, [w:] *Źródła do dziejów polskich*, wyd. A. Przeździecki, M. Malinowski, t. 1, Wilno 1843, s. 16; *Jakuba Michałowskiego…*, s. 385.

[46] P. Borek, *Ukraina w staropolskich…*, s. 104.

[47] *Na pogrom Jch Mciow Panów Hetmanów pod Korsuniem*, AGAD, Zbiór Branickich z Suchej, nr 155/181, s. 235–237; *Jakuba Michałowskiego…*, s. 473–476.

[48] *Na pogrom Jch Mciow…*, AGAD, Zbiór Branickich z Suchej…, s. 235.

[49] *Ibidem*, s. 237; J. Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Dwaj młodsi Wazowie*, Warszawa 1972, s. 92.

[50] J.K. Dachnowski, *Trąba na rozpruszonych do obozu przeciw Kozakom*, [w:] *Arma Cosacica. Poezja okolicznościowa o wojnie polsko-kozackiej 1648–1649*, oprac. P. Borek, Kraków 2005.

palczywość piekielna, swawolnicy zuchwali, sprośna gawiedź Nalewajkowego potomstwa, pohańcy"[51] oraz „grubi chłopi"[52].

To spojrzenie podziela anonimowy autor *Pieśni o kozackiej wojnie anno 1648 r.*[53], w której czytamy m.in.:

Chmiel z Krzywonosem holacy,
Chłopi prości, grobownicy,
Z miast, wsi Ruś na głowę wszyscy
Jak się srodze zbuntowali,
Zaraz swych panów ścinali,
Żony i córki gwałcili,
Za tym kościoły burzyli,
Miasta i wsi pustoszyli[54].

O chłopstwie, przed którym ucieka Polak mężny, strojny, o sławie polskiej przez chłopów zdeptanej czy o chłopstwie, które jutra pewnie nie doczeka, pisali autorzy dzieł: *Szlachcic do szlachcica o wojnie kozackiej w roku tysiącznym sześćsetnym czterdziestym ósmym i dziewiątym*[55], *Satyra Podgórskiego w roku MDCLIV zjawionego*[56] oraz *Satyra nowego z chorej głowy*[57].

Z chłopami Kozaków utożsamiał Jan Białobocki[58] w swoich utworach epickich, z których na plan pierwszy wysuwa się *Pochodnia wojennej sławy…*[59], zawierająca takie określenia, jak: „buntowane chłopstwo"[60], „nad wszytkie świa-

[51] *Ibidem*, s. 68–72.

[52] „Wszystko to grubi chłopi, nie żołnierze byli / I pod żadnym hetmanem w wojsku nie służyli" – *ibidem*, s. 68.

[53] *Pieśń o kozackiej wojnie anno 1648, która trwała od roku wzwyż mianowanego do teraźniejszego 1659 trwa; ta pociągnęła Tatarów, Moskwę, Szwedów, Węgrów co podobno narobiła kawaleria sive ordo equestris niżej opisany*, LNB, f. 5, nr 198/II, s. 325–327.

[54] *Ibidem*, s. 325.

[55] *Szlachcic do szlachcica o wojnie kozackiej w roku tysiącznym sześćsetnym czterdziestym ósmym i dziewiątym* [s.l.] [s.a.], [w:] *Arma Cosacica…*, s. 110.

[56] *Satyr Podgórski w roku MDCLIV zjawiony, w którym jako w zwierciadle wieku teraźniejszego sprawy, wojen zaś dzisiejszych wnętrzne i zwierzchne przyczyny obaczyć możesz*, LNB, f. 5, nr 680/I, k. 17r.

[57] *Satyr nowy z chorej głowy*, [w:] *Arma Cosacica…*, s. 106.

[58] P. Borek, *Od Piławiec do Humania. Studia staropolskie*, Kraków 2005, s. 461–478.

[59] *Pochodnia wojennej sławy jaśnie oświeconego książęcia jego mości Jeremia Michała Korybuta na Wiśniowcu i Łubniach Wiśniowieckiego, wojewody ruskiego, h<etmana> w<wielkiego> k<oronnego>, starosty kaniowskiego etc. etc. Z czterech części złożona i w roku 1648 wystawiona, przez urodzonego Jana Białobockiego j<ego>k<rólewskiej> m<ości> sekretarza, w Krakowie, w drukarni Franciszka Cezarego j<ego> k<rólewskiej> m<ości> typogr<afa> roku 1649*, [w:] J. Białobocki, *Poematy rycerskie*, wstęp i oprac. P. Borek, Kraków 2004, s. 25–44.

[60] *Ibidem*, s. 26.

ta chłop sroższy bestyje”[61], „wilk z obory”[62], „chciwe chłopstwo”[63], „chłopy”[64] itp. Białobocki w charakterystyczny dla siebie sposób określił Chmielnickiego i Kozaków także w poemacie zatytułowanym *Kler męstwa…*, w którym czytamy m.in.:

Że chłop już sięga korony z chłopami [podkr. – M.D.],
My swoich kryjem. A giniemy sami.
By jeno patrząc na to nie zwydrzeli,
Radzić by przecie nowych panów mieli[65].

Podobne sformułowania zostały zamieszczone w *Odmianie postanowienia sfery niestatecznej kozackiej…*, wydanej w Krakowie w 1653 r.[66] W początkowej części relacji znajdują się następujące słowa:

Owo co na myśl napadnie głupiemu,
Chce dokazywać i zdołać wszystkiemu.
Jako rzecz straszna, prawie opłakana,
Patrzcie, kiedy chłop wzbija się na pana [podkr. – M.D.][67].

Bardzo interesująco przedstawił Kozaczyznę Marcin Kuczwarewicz, autor wierszowanego diariusza pt. *Relacyja ekspedycyjej zbaraskiej…*[68]. W imponującym opisie jednego ze szturmów kozackich na pozycje wojsk koronnych pod Zbarażem wskazuje:

---

[61] *Ibidem*, s. 27.

[62] *Ibidem*, s. 28.

[63] *Ibidem*, s. 30.

[64] *Ibidem*, s. 34.

[65] *Kler męstwa na objaśnienie Pochodni. W dalszą drogę ku nieugasłej sławie jaśnie oświeconego książęcia jego mości Jeremia Michała Korybuta na Wiśniowcu i Łubniach Wiśniowieckiego, wojewody ruskiego, kaniowskiego etc. Starosty aż do wyprawy wojenej pod Zborów samego najaśniejszego monarchy króla jego mości Jana Kazimierza nam szczęśliwie panującego, w czterech także częściach wydany przez tegoż autora, w miesiącu wrześniu, roku Pańskiego 1649*, [w:] J. Białobocki, *Poematy…*, s. 71.

[66] *Odmiana postanowienia sfery niestatecznej kozackiej, z wzruszeniem pokoju od miesiąca stycznia 1650, aż do września 1651 widziana i z dokończeniem wieku, nieodmiennej pamięci jaśnie oświeconego niegdy książęcia j<ego> m<oś>ci Jeremia Michała Korybuta Wisnowieckiego, wojewody ruskiego, przemysłkiego, przasnyskiego, kaniowskiego etc., starosty, przez urodzonego Jana Białobockiego sekretarza króla jeg<o> m<ości> ci, wydana, w Krakowie u wdowy i dziedziców Franciszka Cezarego j<ego> k<rólewskiej> m<ości> typogr<afa> 1653*, [w:] J. Białobocki, *Poematy…*, s. 95–138.

[67] *Ibidem*, s. 98.

[68] *Relacyja ekspedycyjej zbaraskiej w roku Pańskim 1649 przeciw Chmielnickiemu, rytmem polskim przez Marcina Kuczwarewica roku Pańskiego 1650 przełożona, w Lublinie, w drukarni Jana Wieczerkowicza*, [w:] *Arma Cosacica…*, s. 172–202; J. Nowak-Dłużewski, *op. cit.*, s. 118–121.

Jaka tam bitwa była, wspomnieć, mocny Boże!
Strach bije na człowieka, gdy już czym kto może
Z Kozaków, jedni z kijmi, a drudzy z kosami,
Z osmalonym ożogiem, z siekierą, z cepami,
Ku naszym oślep prawie walą się. O wstydzie!
Czym więc snopy chłop bijał, z tym do boju idzie!
Tak się ona gromada nawałem sypała,
Wrzeszcząc po rusku „Bite”, po tatarsku „Hała”!
Powiedzcie mi, kto kiedy (proszę) Tatarzyna
Widział na ruskich nogach? Trefna dość nowina.
Ale żartom dać pokój, nie na żart się bierze,
Gdy chłopstwo bezrozumne (abo raczej wierzę,
Że szalone) na obóz okrutnie nachodzi,
Jednak mężnych rycerzów męstwo oswobodzi[69].

Udział w tworzeniu „chłopskiego” wizerunku Kozaków mieli też Wojciech Radwański[70], Mikołaj Frykacz[71] i Walenty Odymalski[72], których utwory pełne są inwektyw pod adresem Kozaków, jak np.: „wrzeszczący chłopi”, „chłopstwo”, „czerń”[73], „chłopstwo swawolne”, „mnóstwo chłopskie”[74], „chlebojedzce”, „chłopstwo zuchwałe”, „bezecna czerń”[75].

Skłonność do utożsamiania Zaporożców z przedstawicielami warstwy chłopskiej dostrzegamy także w *Wojnie domowej*... Samuela Twardowskiego[76]. Już

---

[69] *Relacyja ekspedycyjej*..., s. 198.

[70] *Zbaraska ekspedycyja poważna i sławna i oblężenie zbaraskie niesłychane z dawna. Przez jednego z Radwanów, i herbu Radwanu, podana do wiadomości wszelakiego stanu, cum licentia superiorum, w Warszawie, w drukarni Piotra Elerta, j<ego> k<rólewskiej> m<ości> typografa, roku 1649*, [w:] *Arma Cosacica*..., s. 122–134.

[71] *Zabawy rycerstwa polskiego po szczęśliwej elekcyjnej niezwyciężonego Jana Kazimierza, szczęśliwie panującego króla jego mości, wespół z oblężeniem zbaraskim i szczęśliwie dokończoną espedycyją zborowską, wydane przez jednego żołnierza w roku 1649, w Lublinie w drukarni Jana Wieczorkowicza, r<oku> P<ańskiego> 1650*, [w:] *Arma Cosacica*..., s. 136–170.

[72] W. Odymalski, *Żałosna postać korony polskiej*, [w:] *Pamiętniki o Koniecpolskich*..., s. 317–357.

[73] *Zbaraska ekspedycyja*..., s. 125, 128.

[74] *Zabawy rycerstwa*..., s. 141, 152.

[75] W. Odymalski, *Żałosna postać*..., s. 319, 321, 326.

[76] R. Fiszerówna, *Samuel Twardowski jako poeta barokowy*, Kraków 1931, passim; R. Łużny, *Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura piękna. Z dziejów związków kulturalnych polsko-słowiańskich XVII –XVIII w*., Kraków 1966, s. 93–94; R. Ryba, *Powstanie Chmielnickiego w ocenie Samuela Twardowskiego (na podstawie „Wojny domowej”)*, [w:] *Czasy potopu szwedzkiego w literaturze polskiej*, red. R. Ocieczek, B. Mazurkowa, Katowice 2000, s. 180–190; H. Gmiterek, *Wojny kozackie w twórczości Samuela Twardowskiego ze Skrzypny*, [w:] *Kozats'ki viyny XVII stolittya v istorychniy svidomosti pol's'koho ta ukra-yins'koho narodiv. Materaly druhoyi pol's'ko-ukrayins'koyi naukovoyi zustrichi (L'viv, 12–13 zhovtnya 1995 r.)*, red. L. Zashkil'nyak, L'viv–Lublin 1996, s. 107–108.

w początkowej części poematu autor wyraził swój pejoratywny stosunek wobec sprawców konfliktu na Ukrainie:

Skąd wam ta złość, o chłopi, i rankor zażarty
Ku swym Panom? Nie byłże inszy świat otwarty
I morze pozwolone, gdzie byście te byli
Tak cieszko zamierzone razy wytoczyli?
Nie podobniej na Turki i brzydkie pohańce
Wywrzeć było tych jadów[77].

Inne dosadne epitety z tego utworu to m.in.: „chłopska swawola"[78], „chłopstwo wyuzdane"[79], „chłopstwo szalone"[80], „chłopstwo plugawe"[81], „chłopska złość"[82], „duma chłopska"[83] czy „upór chłopski wyuzdany"[84].

Pokrewnych terminów na określenie Kozaków używał Józef Bartłomiej Zimorowic, który w usta jednego z bohaterów sielanki *Kozaczyzna* – Ostafiego, włożył znamienne słowa:

Czegośmy, nieszczęśliwi ludzie, doczekali!
Słudzy nam, hej, niestetyż, słudzy panowali,
Nasi właśni najmycy, smrodliwi gnojkowie,
Nam, panom swym dziedzicznym, usiedli na głowie:
Ono chłopstwo nikczemne, bezecni hultaje,
Szczęśliwe niegdy ruskie splądrowali kraje,
Które miodem i mlekiem przedtem opływały,
Dziś się łzami gorzkiemi, krwią swoją zalały[85].

Należy zauważyć, że deprecjacja dotyczyła również przywódcy powstania z 1648 r. – Bohdana Chmielnickiego, którego niskie urodzenie było przez szlachtę nader chętnie eksponowane. Pisał o nim np. Jan Białobocki[86] oraz autor *Pieśni o kozackiej wojnie 1648 r.*[87]

---

[77] *Wojna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwą, potym Szwedami i z Węgry, przez lat dwanaście za panowania najjasnieyszego Jana Kazimierza króla polskiego tocząca się. Na cztery podzielona księgi ojczystą muzą od Samuela z Skrzypny Twardowskiego*, cz. 1, Kalisz 1681, s. 1.

[78] *Ibidem*, s. 15.

[79] *Ibidem*, s. 24.

[80] *Ibidem*, s. 59.

[81] *Ibidem*, s. 64.

[82] *Ibidem*, s. 71.

[83] *Ibidem*, cz. 2, s. 7.

[84] *Ibidem*, cz. 3. s. 66.

[85] *Sielanki Jozefa Bartłomieja i Szymona Zimorowiczów*, wyd. K.J. Turowski, Przemyśl 1857, s. 72.

[86] *Kler męstwa…*, s. 71.

[87] *Pieśń o kozackiej…*, s. 325.

Chłopem nazwał Chmielnickiego podczas pobytu w Turcji także Mikołaj Bieganowski[88], odpowiadając zdecydowanie na zapytanie baszy silistryjskiego Szausza Baszy o rodowód hetmana kozackiego: „Chłopem się urodził i jem jest, i będzie do śmierci"[89]. Co ciekawe, w podobny sposób na temat statusu społecznego Chmielnickiego wypowiedział się Adam Kisiel w liście do putywlskiego wojewody Jurija Dołgorukiego z 28 marca 1648 r.: „[…] mniej więcej tysiąc Kozakow zbiegło na Zaporoże, a starszym u nich prosty chłop [podkr. –M.D.], nazywa się Chmielnicki"[90]. W innym piśmie zaś stwierdził: „[…] i ten chłop [Chmielnicki – M.D.], nasz zdrajca czerkaskij, jeżeli jeszcze w tych dniach wraz ze swoją drużyną nie zbiegł na Krym, za zdradę swoją zapłaci głową"[91]. Równie dosadnie scharakteryzował Chmielnickiego anonimowy autor *Relacji polskiej o śmierci króla jmci s.p. Władysława oraz i o klęsce wojsk koronnych na Ukrainie*. W jednym z fragmentów tego dzieła czytamy:

> Kozacy regestrowi zaprzedali się do Tatarów. Chmielnicki, chłop z Chmielnika, zbuntowawszy się w 1500 Kozaków, poszedł do Krymu, i tam 500 dał w zastawie, a sam się pobisurmanił[92].

Także anonimowy twórca *Opisania wojny kozackiej*...[93] pisał:

> Bohdan niejaki Chmielnicki, urodzeniem z Ukrainy, podłej kondycji, z młodych lat trochę nauki liznąwszy, po dworach szlacheckich, potem pańskich, dalej w wojsku polskim służący […] w Polszcze się przeciwczywszy, znowu na Ukrainę wrócił się i tam u kozaków regestrowych pułkownikiem został[94].

---

[88] L. Kubala, *Wojna moskiewska r. 1654–1655*, [w:] *Szkice historyczne*, Warszawa 1910 (reprint: Poznań 2004), s. 121–135.

[89] *Rozmowa baszy silistryjskiego Szach baszy z j. m. p. chorążym lwowskim, posłem wielkim (Mikołajem Bieganowskim)*, [w:] *Dokumenty ob Osvoboditel'noy voyne ukrainskogo naroda 1648–1654 gg.*, cost. A.Z. Baraboy, I.L. Butich, A.N. Katrenko, Ye.S. Kompan, Kiyev 1965, s. 750; T. Korzon, *Rozmowa Baszy Silistryjskiego Szausz Baszy z JeMcią panem Chorążym Lwowskim (Bieganowskim)*, „Kwartalnik Historyczny" 1908, t. 22, s. 400.

[90] *List A. Kisiela do wojewody putywlskiego, kniazia J. Dołgorukiego*, Kobyszcza, 28 marzec 1648 r., [w:] *Akty, otnosyashchiyesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannyye i iz-dannyye Arkheograficheskoyu komissiyeyu* [dalej: AoYUZR], t. 3: 1638–1657, Sanktpeterbur 1861, s. 166–167.

[91] *List A. Kisiela do bojarow: kniazia Trubeckiego i Grigorija Puszkina*, Nowosiołki, 4 maja 1648 r., [w:] AoYUZR, t. 3, s. 158.

[92] *Relatia polska o śmierci króla jmci s.p. Władysława oraz i o klęsce wojsk koronnych na Ukrainie*, BOss, rkps 3564, k. 16v.

[93] *Opisanie wojny kozackiej, to jest buntów Chmielnickiego z namienieniem rożnych wojen z postronnymi monarchami jak podczas tak z okazji tych buntów pochodzących*, LNB, f. 5, nr 2098/II, s. 22–78.

[94] *Ibidem*, s. 25.

Z kolei autor *Historii o panowaniu niefortunnym Jana Kazimierza, króla polskiego* dowodził, że Chmielnicki to „kondycją chłop i poddany Rzeczypospolitej”[95]. Przekonany o chłopskim rodowodzie hetmana kozackiego był też anonimowy autor *Kroniczki lat 1621–1657*, który stwierdził, że był to „chłop sprawnyj i uczonyj”[96].

Podobne opinie sformułowali Wespazjan Kochowski[97] i Samuel Twardowski. W *Historyi panowania Jana Kazimierza* pierwszego z nich czytamy, że przywódca kozacki to „nowy z piekielnej akademii doktor, niedawno pracowity z chłopa licencyat znalazł się [podkr. – M.D.][98], natomiast z *Wojny domowej…* Twardowskiego dowiadujemy się, że Chmielnicki:

Iako który więcej
Bał się króla z natury chłopskiej narowitej,
A niż sejmu wszystkiego Rzeczypospolitej[99].

Podsumowując przeprowadzoną analizę różnorodnych źródeł, należy z całą mocą podkreślić, że widoczna wśród szlachty Rzeczypospolitej tendencja do deprecjacji Kozaczyzny w okresie powstania Chmielnickiego umacniała w jej świadomości przekonanie, iż wypadki z 1648 r. były niczym innym, jak tylko buntem poddanych – chłopów, skierowanym w głównej mierze przeciwko społecznemu i ekonomicznemu porządkowi Rzeczypospolitej, w którym przemożną rolę odgrywali „dobrze urodzeni”, a najmniejsze przywileje posiadali przedstawiciele stanu chłopskiego[100].

Identyfikując Kozaków z ludnością niskiego stanu i widząc w nich nierzadko chłopów, hołdowników, niewolników, prostaków lub chamów, szlachta tym samym negowała ich świadomość narodową, zdolność państwowotwórczą czy w ogóle posiadanie większych ambicji politycznych oraz była przekonana, że kierowały nimi przede wszystkim niskie pobudki, takie jak żądza krwi, niszczenia czy choćby pragnienie posiadania bogactw i władzy.

---

[95] *Historia o panowaniu niefortunnym Jana Kazimierza króla polskiego*, LNB, f. 5, nr 646/I, k. 12.

[96] *Kroniczka lat 1621–1657*, Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk, rkps 312, k. 115v.

[97] F. Bielak, R. Pollak, *Kochowski Wespazjan*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 13, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967–1968, s. 218–220.

[98] W. Kochowski, *Historya panowania Jana Kazimierza*, wyd. E. Raczyński, t. 1, Poznań 1859, s. 217.

[99] *Wojna domowa…*, cz. 1, s. 40.

[100] Zob. A. Wyczański, *Polska Rzeczą Pospolitą Szlachecką 1454–1764*, Warszawa 1965; J. Maciszewski, *Szlachta polska i jej państwo*, Warszawa 1986; J. Tazbir, *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit – upadek – relikty*, Warszawa 1999.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

1. Archiwa

Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór Branickich z Suchej nr 30/43, 155/181.

Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków ze Sławuty rkps 67.

Archiwum Państwowe w Gdańsku, Recesy Stanów Prus Królewskich rkps 300/29/130.

Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk, rkps 312.

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, Teki Naruszewicza, rkps 142–144, rkps 395.

Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, rkps 1059, Teki Pawińskiego, rkps 8348.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu, rkps 3654, 206.

L'vivs'ka natsional'na naukova biblioteka Ukrayiny imeni V. Stefanyka Natsional'noyi akademiyi nauk Ukrayiny, f. 5, nr 225/II, 198/II, 2098/II, 646/I, 680/I.

2. Źródła drukowane

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie, t. 21: *Lauda wiszeńskie 1648–1673*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1911.

Akta sejmikowe województwa krakowskiego, t. 2: *1621–1660*, wyd. A. Przyboś, Kraków 1955.

Akty, otnosyashchiyesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannyye i iz-dannyye Arkheograficheskoyu komissiyeyu, t. 3: *1638–1657*, Sanktpeterbur 1861.

Arkhiv Yugo-Za-padnoy Rossii, izdavayemyy vremennoy komissiyey dlya razbora drevnikh aktov, vysochayshe uchrezhdennuyu pri Kiyevskom Voyennom, Podol'skom i Volynskom gene-ral-gubernatore, cz. 2, t. 1: *Postanovleniya dvoryanskikh provintsial'nykh seymov, v Yugo Zapadnoy Rossi*, Kiyev' 1861.

Arkhiv Yugo-Za-padnoy Rossii, izdavayemyy vremennoy komissiyey dlya razbora drevnikh aktov, vysochayshe uchrezhdennuyu pri Kiyevskom Voyennom, Podol'skom i Volynskom gene-ral-gubernatore, cz. 3, t. 4: *Akty, otnosyashchiyesya k epokhe Bogdana Khmel'nitskogo*, Kiyev' 1914.

Arma Cosacica. Poezja okolicznościowa o wojnie polsko-kozackiej 1648–1649, oprac. P. Borek, Kraków 2005.

Białobocki J., *Poematy rycerskie*, wstęp i oprac. P. Borek, Kraków 2004.

Dokumenty Bohdana Khmel'nyts'koho 1648–1657, ypop. I. Kryp'yakevych, I. Butych, Kyyiv 1961.

Dokumenty ob Osvoboditel'noy voyne ukrainskogo naroda 1648–1654 gg., cost. A.Z. Baraboy, I.L. Butich, A.N. Katrenko, Ye.S. Kompan, Kiyev 1965.

Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego, księga pamiętnicza z dawnego rękopisma będącego własnością Ludwika hr. Morsztyna wydana staraniem i nakładem c.k. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego przez A.Z. Helcla, Kraków 1864.

Jemiołowski M., *Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679)*, oprac. J. Dzięgielewski, Warszawa 2000.

Jerlicz J., *Latopisiec albo kroniczka rożnych spraw i dziejów dawnych i teraźniejszych czasów, z wieku i życia mego na tym padole świata, ile pamięć moja mogła znosić i wiedzieć, o czem z czytania jako i z widzenia na piśmie po sobie w krotce (po krotce) i na potomne czasy potomkom moim zostawuję; chcącemu wiedzieć z czytania tych książek w posiedzeniu przy dobrej myśli dla zabawy, pod rokiem od narodzenia Syna Bożego w Trójcy Jedynego, Twórcę wszego (wszystkiego), Pana Wiekuistego 1620*, z rękopisu wyd. K.W. Wojcicki, t. 1, Warszawa 1853.

Kochowski W., *Historya panowania Jana Kazimierza*, wyd. E. Raczyński, t. 1, Poznań 1859.

Korzon T., *Rozmowa Baszy Silistryjskiego Szausz Baszy z JeMcią panem Chorążym Lwowskim (Bieganowskim)*, „Kwartalnik Historyczny" 1908, t. 22.

Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej polski. Diariusze, relacje, pamiętniki, i t.p., służyć mogące do objaśnienia dziejów krajowych: tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta, oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana w wielkiego koronnego z rękopisów zebrane przez A. Grabowskiego, t. 2, Kraków 1845.

Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630–1707), red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Warszawa 2003.

Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII w., wyd. S. Przyłęcki, Lwów 1842.

Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego przez nieznanego autora, wyd. Z. Schletter, Wrocław 1842.

Rudawski J.W., *Historja polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r.*, przeł. i oprac. W. Spasowicz, t. 1, Sankt-Petersburg–Moghylew 1855.

Sielanki Jozefa Bartłomieja i Szymona Zimorowiczów, wyd. K.J. Turowski, Przemyśl 1857.

Wojna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwą, potym Szwedami i z Węgry, przez lat dwanaście za panowania najjasnieyszego Jana Kazimierza króla polskiego tocząca się. Na cztery podzielona księgi ojczystą muzą od Samuela z Skrzypny Twardowskiego, cz. 1–3, Kalisz 1681.

Źródła do dziejów polskich, wyd. A. Przeździecki, M. Malinowski, t. 1, Wilno 1843.

Literatura

Bielak F., Pollak R., *Kochowski Wespazjan*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 13, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967–1968.

Biernacki W., *Żółte Wody – Korsuń 1648*, Warszawa 2008.

Borek P., *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja*, Kraków 2001.

Borek P., *Joachim Jerlicz pamiętnikarz XVII-wieczny*, [w:] idem, *Szlakami dawnej Ukrainy. Studia staropolskie*, Kraków 2002.

Borek P., *Od Piławiec do Humania. Studia staropolskie*, Kraków 2005.

Brogi-Bercoff G., *Ruś, Ukraina, Ruthenia, Wielkie Księstwo Litewskie, Rzeczpospolita, Moskwa, Rosja, Europa środkowo-wschodnia: o wielowarstwowości i polifunkcjonalizmie kulturowym*, [w:] *Contributi Italiani al XIII Congresso Internazionale degli Slavisti (Ljubjana 15–21 Agosto 2003)*, a cura di A. Alberti, M. Garzaniti, S. Garzonio, Pisa 2003.

Chynczewska-Hennel T., *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.*, Warszawa 1985.

Chynczewska-Hennel T., *The National Consciousness of Ukrainian Nobles and Cossacks from the End of the Sixteenth to the Mid-Seventeenth Century*, "Harvard Ukrainian Studies" 1986, Vol. 10, No. (3–4).

Chynczewska-Hennel T., *The Political, Social, and National Thought of the Ukrainian Higher Clergy, 1569–1700*, "Harvard Ukrainian Studies" 2002–2003, Vol. 26, No. (1–4).

Cynarski S., *Sarmatyzm – ideologia i styl życia*, [w:] *Polska XVII wieku. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. J. Tazbir, Warszawa 1974.

Fiszerówna R., *Samuel Twardowski jako poeta barokowy*, Kraków 1931.

Gmiterek H., *Wojny kozackie w twórczości Samuela Twardowskiego ze Skrzypny*, [w:] *Kozats'ki viyny XVII stolittya v istorychniy svidomosti pol's'koho ta ukra-yins'koho narodiv. Materaly druhoyi pol's'ko-ukrayins'koyi naukovoyi zustrichi (L'viv, 12–13 zhovtnya 1995 r.)*, red. L. Zashkil'nyak, L'viv–Lublin 1996.

Kowalczyk A., *Mentalność mieszkańców Ukrainy XVII wieku w Latopisie Joachima Jerlicza, prawosławnego szlachcica*, [w:] *Dziedzictwo polsko-ukraińskie*, red. S. Chazbijewicz, M. Melnyk, K. Szulborski, Olsztyn 2006.

Krząstek T., Majewski W., Nagielski M., Storożenko I.S., *Żółte Wody – Жовті Води 1648*, Warszawa 1999.

Kubala L., *Wojna moskiewska r. 1654–1655*, [w:] *Szkice historyczne*, Warszawa 1910 (reprint: Poznań 2004).

Łużny R., *Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura piękna. Z dziejów związków kulturalnych polsko-słowiańskich XVII –XVIII w.*, Kraków 1966.

Maciszewski J., *Sarmatyzm jako formacja kulturowa (geneza i główne cechy wyodrębniające)*, „Teksty" 1974, nr 4.

Maciszewski J., *Szlachta polska i jej państwo*, Warszawa 1986.

Nowak T., *Jemiołowski Mikołaj*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 11, Wrocław–Warszawa– Kraków 1964–1965.

Nowak-Dłużewski J., *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Dwaj młodsi Wazowie*, Warszawa 1972.

Perdenia J., *Jerlicz (Irlicz) Joachim*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 11, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964–1965.

Płochij S., *Między Rusią a Sarmacją: „unarodowienie" Kozaczyzny ukrainnej w XVII–XVIII w.*, [w:] *Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie*, red. T. Chynczewska-Hennel, N. Jakowenko, Lublin 2000.

Pole bitwy u Żołtych Wód stoczonej w maju 1648 r. Sprawozdanie z poszukiwań i dokonanego dnia 19 października 1878 roku odkrycia pobojowiska pod Żółtymi Wodami wraz z planem pola bitwy i obozu, tudzież z mapką, złożone Akademii Umiejętności w Krakowie przez M. Dubieckiego, Kraków 1880.

Ryba R., *Powstanie Chmielnickiego w ocenie Samuela Twardowskiego (na podstawie „Wojny domowej")*, [w:] *Czasy potopu szwedzkiego w literaturze polskiej*, red. R. Ocieczek, B. Mazurkowa, Katowice 2000.

Shcherbak V., *Ukrayins'ke kozatstvo: formuvannya sotsial'noho stanu. Druha polovyna XV – seredyna XVII st.*, Kyyiv 2000.

Storozhenko I.S., *Bohdan Khmel'nyts'kyy i voyenne mystetstvo u Vyzvol'niy viy-ni ukrayins'koho narodu seredyny 17 st.*, kn. 1: *Voyenni diyi 1648–1652*, Dnipro-petrovs'k 1996.

Sysyn F., *Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620–1690*, "Harvard Ukrainian Studies" 1986, Vol. 10, No. (3–4).

Sysyn F., *Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku. Rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce" 1982, t. 27.

Szajnocha K., *Dwa lata dziejów naszych 1646–1648*, t. 2*: Polska w r. 1648*, Lwów 1869.

Szelągowska K., *My Norwegowie. Tożsamość narodowa norweskich elit w czasach nowożytnych*, Kraków 2011.

Szelągowska K., *O najnowszych badaniach przednowoczesnych narodów*, „Przegląd Historyczny" 2014, t. 105, z. 3.

Szorc A., *Rudawski Wawrzyniec Jan*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 32, Wrocław–Warszawa–Kraków 1989–1991.

Tazbir J., *Kultura szlachecka w Polsce*, Warszawa 1978.

Tazbir J., *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit – upadek – relikty*, Warszawa 1999.

Wyczański A., *Polska Rzeczą Pospolitą Szlachecką 1454–1764*, Warszawa 1965.

SUMMARY

The article concerns the problem of the depreciation of the Zaporozhian Cossack by the nobility of the Polish-Lithuanian Commonwealth during the Khmelnytsky Uprising. There has been made a detailed analysis of such sources as correspondence, resolutions of Polish parliaments, memoirs or, finally, occasional poetry, which clearly indicate the occurrence of the tendency to identify Cossacks with peasants and thus their rise to peasant rebellion. In addition, issues related to the depreciation of the leader of the uprising of Bohdan Khmelnytsky, who was perceived by the nobility of the Commonwealth as a peasant, were also raised. The article emphasizes that the tendency towards the depreciation of Cossack among the nobility of the Polish-Lithuanian Commonwealth during the uprising led by Khmelnytsky strengthened its conviction that the events of 1648 were nothing more than the rebellion of the subjects – peasants who were mainly against the social and economic order of the Polish-Lithuanian Commonwealth. By identifying the Cossacks with the low-class population and perceiving them as peasants, trappers, slaves, simpletons, the nobility, by the same token, were conscious of their national state-creating power or even greater political ambitions and were convinced that they were primarily driven by low motives such as blood lust, destruction or even the desire for wealth and power.

Keywords: Zaporozhian Cossack; the Khmelnytsky Uprising depreciation; nobility; the Commonwealth; *sejm*; memoirs; poetry